

การเคลื่อนไหวของแนวคิดการพัฒนาทางเลือกในประเทศไทย

(พ.ศ. 2523-2560)*

Movements of the Alternatives for Development Approaches in Thailand

(1980-2017)

จิรัฎฐ์ พรพรมประทาน**

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาแนวคิดของการพัฒนาทางเลือกในประเทศไทย 2) ศึกษาการขับเคลื่อนขบวนการพัฒนาทางเลือกในประเทศไทย และ 3) ประเมินจุดอ่อนจุดแข็งและข้อถกเถียงของแต่ละแนวความคิดของการพัฒนาทางเลือกในประเทศไทย โดยมีขอบเขตการศึกษา ตั้งแต่การแสวงหาครั้งที่ 2 จนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2523-2560) ใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาวิเคราะห์เอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึก ซึ่งพบว่าแนวคิดและขบวนการพัฒนาทางเลือกมีการเปลี่ยนแปลงตามบริบทสังคม ช่วงทศวรรษ 2520 เกิดกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง แนวคิดการพัฒนาเชิงพุทธ และแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งให้ความสำคัญกับการวิพากษ์วิจารณ์การพัฒนาระแสหลักและการพึ่งตนเองของชุมชนในชนบท ช่วงทศวรรษ 2530 จากบริบทของความเสื่อมโทรมและความขัดแย้งในทรัพยากรธรรมชาติทำให้แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดสิทธิชุมชนมีความสำคัญขึ้นมา ต่อมาเมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจใน พ.ศ. 2540 และศรัทธาที่สูงยิ่งต่อพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 รวมถึงกลไกการขับเคลื่อนจากภาครัฐ ทำให้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงกลายเป็นแนวคิดการพัฒนาทางเลือกหลักของประเทศไทย แต่ก็มีจุดอ่อนในด้านความชัดเจนในการขับเคลื่อนปฏิบัติ และด้านการกระจายรายได้ สำหรับข้อเสนอแนะคือ 1) เปิดพื้นที่ให้มีการถกเถียงและการทดลองปฏิบัติจริงเพื่อปรับปรุงแก้ไขจุดอ่อนของแต่ละแนวคิด โดยเฉพาะแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงในด้านการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของสังคมเพื่อลดความเหลื่อมล้ำ กระจายรายได้ และการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน 2) ทบทวนแนวทางการนำนโยบายไปปฏิบัติของแผนการพัฒนาระดับชาติ โดยเฉพาะความชัดเจนของแนวคิดและการขับเคลื่อนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง รวมถึงแนวทางการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนและการส่งเสริมการกระจายอำนาจ

คำสำคัญ การพัฒนาทางเลือก วัฒนธรรมชุมชน เศรษฐกิจพอเพียง ขบวนการเคลื่อนไหว ประเทศไทย

Abstract

The objectives of this study are: (1) to study the idea alternative development in Thailand; (2) to study the process of alternative development in Thailand; and (3) to evaluate

*บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการพัฒนาสังคม คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

**นักศึกษาระดับปริญญาโท คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

strengths, weaknesses, and counterpoints of each school of thoughts of alternative development in Thailand. The scope of the study covers periods from the 2nd Process until present (1979–2017). This research is a qualitative research, conducted through literature review and in-depth interviews. The study found that the ideas and development process of alternative development have changed due to the societal development. In 1970's, Thailand saw the rise of political economy, Buddhism-led development groups, and the concept of culture of the community. In 1980's, Thailand experienced explosive growth in trade and industry, which led to the deterioration of natural resources, such as lands, water, and forests, and disputes on essential resources. These developments led to the concepts of sustainable development and communal rights. In the 90's Thailand faced economic crisis, coupled with the faith in King Rama IX and government measures. This rendered the idea of Sufficiency economy a major alternative development approach for Thailand. The definition of alternative development should focus on equality, rather than economic growth, and foster the strength of the grass-root citizens. However, Sufficiency economy might not be counted as an alternative development. This is due to the fact that the principles of Sufficiency economy focus on the people's abilities to rely on themselves; it does not contain the provisions on social structure or wealth distribution. Recommendations are: 1) open a space for discussion and practical experiments to improve the weaknesses of each concept especially the concept of the sufficiency economy in terms of changing the social structure to reduce income inequality and strengthening communities. 2) Review guidelines for implementing policies of the national development plan. Especially the clarity of concepts and the driving of the sufficiency economy concepts including guidelines for promoting public participation and promoting decentralization.

Keywords: Alternative Development, Community Culture, Sufficiency Economy, Movement, Thailand

บทนำ

การพัฒนา คือ การเปลี่ยนแปลงสังคมและชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคมให้ดีขึ้น แนวคิดเรื่องการพัฒนาถูกพัฒนาและผลักดันอย่างเห็นได้ชัดหลังสงครามโลกครั้งที่สอง โดยแผนการมาแชลของสหรัฐอเมริกา ผ่านเงินทุนและองค์การระหว่างประเทศอย่างธนาคารโลกและกองทุนการเงินระหว่างประเทศ ซึ่งได้แบ่งประเทศต่าง ๆ ออกเป็นประเทศพัฒนาแล้ว และประเทศด้อยพัฒนา การพัฒนาในยุคแรกเน้นไปที่การสร้าง ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของอุตสาหกรรม โดยการเคลื่อนย้ายคนออกจากชนบทสู่เมือง จากภาคการเกษตรสู่อุตสาหกรรม

วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต

ปีที่ 15 ฉบับที่ 1 กรกฎาคม-ธันวาคม 2562 ISSN: 1513-4563

การพัฒนาในประเทศไทยเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สองและการเริ่มต้นของสงครามเย็น การพัฒนาถูกนำเข้ามาในประเทศไทยในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในฐานะเครื่องมือต่อสู้ทางการเมืองกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) โดยการสนับสนุนสหรัฐอเมริกา ผ่านหน่วยงานและนโยบายที่ธนาคารโลกแนะนำ อย่าง สภาพพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ (ปัจจุบันคือ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ-สศช.) และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งแนวทางการพัฒนานี้ถูกเรียกว่า “การพัฒนากระแสหลัก” ในด้านแนวคิดทฤษฎีที่อยู่เบื้องหลังนั้นประกอบด้วยทฤษฎีการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและทฤษฎีความทันสมัยเป็นแกนกลาง

งานชิ้นสำคัญที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดการพัฒนากระแสหลักคือ “The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto” ของ Rostow (1960) ที่ฉายให้เห็นลำดับการพัฒนาประเทศ จากประเทศด้อยพัฒนาสู่ประเทศพัฒนาแล้ว โดยมีประเทศพัฒนาแล้วของตะวันตกเป็นแบบอย่าง ซึ่งการพัฒนาตามแนวทางนี้จะมุ่งเน้นไปที่ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ การพัฒนาอุตสาหกรรม และการพัฒนาเมืองเป็นหลัก ความช่วยเหลือจากต่างประเทศที่เข้ามา ก็มีเข็มมุ่งไปทางนี้เช่นกัน

การพัฒนากระแสหลักนี้ แม้จะก่อให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจ อุตสาหกรรมและการลงทุน การสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐานต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นถนนหนทาง ไฟฟ้า ประปา มากมาย ทำให้เศรษฐกิจในภาพรวมทั้งประเทศเติบโตอย่างก้าวกระโดด แต่ก็เกิดผลกระทบด้านลบด้วยเช่นกัน เนื่องจากการพัฒนาที่ไม่สมดุลเน้นไปที่เมืองและอุตสาหกรรม อีกทั้งยังค้ำคั้นแต่ด้านเศรษฐกิจโดยละเลยด้านอื่น ๆ ของสังคม ก่อให้เกิดการกระจายรายได้ที่ไม่ทั่วถึงทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำในสังคม ช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบท ระหว่างคนรวยกับคนจนยิ่งถูกถ่างให้กว้างขึ้น คนยากจนถูกเอารัดเอาเปรียบ เมื่อผนวกกับการเมืองแบบเผด็จการที่ไม่มีช่องทางในการเรียกร้องความเป็นธรรม ทำให้บางส่วนในชนบทเลือกที่จะการลุกขึ้นต่อสู้เพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมร่วมกับพคท.

ในช่วงคริสต์ศตวรรษ 1960s-1970s ได้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์แนวทางการพัฒนากระแสหลักจากนักวิชาการจากประเทศแถบละตินอเมริกาขึ้นมา โดยเสนอทฤษฎีพึ่งพา ซึ่งมองว่าการพัฒนากระแสหลักและความช่วยเหลือต่าง ๆ ของชาติตะวันตกนั้น ไม่ต่างจากการล่าอาณานิคมทางเศรษฐกิจ เนื่องจากประเทศด้อยพัฒนาจะเป็นแหล่งแรงงานราคาถูก เป็นตลาดสินค้า และเป็นที่ยะบายเทคโนโลยีจากประเทศพัฒนาแล้ว และไม่มีทางกลายเป็นประเทศพัฒนาแล้วได้

หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม ในปี พ.ศ. 2516 บรรยากาศทางการเมืองที่เปิดกว้างขึ้นทำให้มีการชุมนุมและประท้วงของทั้งกรรมกรและเกษตรกร ชาวนา ชาวไร่ เพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมขึ้นมากมายจนเสมือนเป็นความวุ่นวายในสังคมที่เกิดจากการมีเสรีภาพมากเกินไป ก่อให้เกิดกระแสโต้กลับจากกลุ่มชนชั้นนำเดิมและสถานการณ์รุนแรงจนถึงที่สุดในการล้อมปราบที่ธรรมศาสตร์และตามมาด้วยการรัฐประหารในวันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519

หลังเหตุการณ์ 6 ตุลา นักศึกษา ปัญญาชน และนักเคลื่อนไหวได้เข้าร่วมกับ พคท. มากมาย แต่เพียงไม่นานก็เกิดความขัดแย้งทางความคิดระหว่างขบวนการนักศึกษากับ พคท. ซึ่งนำไปสู่วิกฤติศรัทธาต่ออุดมการณ์สังคมนิยม และ พคท. ส่วนในการเมืองก็มีการเปลี่ยนผ่านจากรัฐบาลนายธานินทร์ กรัยวิเชียร ที่มี

นโยบายชาวนาชาวจีน ไปสู่รัฐบาลพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ ต่อเนื่องถึงรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ที่มีนโยบายผ่อนปรนทางการเมืองมากขึ้น ทำให้ผู้ที่เข้าร่วมกับ พคท. หายออกจากป่าและหันกลับมาวิพากษ์วิจารณ์แนวทางต่อสู้ของ พคท. และแสวงหาทางเลือกใหม่ในการเปลี่ยนแปลง ที่เรียกว่า “การแสวงหาครั้งที่ 2”

ในระดับโลก ทศวรรษ 1980s หลังผ่านการพัฒนาประเทศเป็นสิบ ๆ ปี ด้วยความช่วยเหลือจากประเทศพัฒนาแล้วในด้านต่าง ๆ ทั้งงบประมาณ เทคโนโลยี และความรู้ ประเทศด้อยพัฒนาที่มีการขยายตัวของเศรษฐกิจ โครงสร้างพื้นฐาน และอุตสาหกรรมมากมาย แต่ก็เกิดปัญหาอื่นตามมาด้วยอย่างเช่น ความเหลื่อมล้ำทางรายได้ที่เพิ่มสูงขึ้น ปัญหาสังคม อาชญากรรม และยาเสพติด รวมทั้งการเผาผลาญทรัพยากรธรรมชาติและความสัมพันธ์ที่เสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม จนช่วงนี้ได้ชื่อว่าเป็น “ทศวรรษที่หายไปของการพัฒนา-Lost Decade of Development” (กนกวรรณ มะโนรัมย์, 2555:71-72)

จากปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้ในทศวรรษ 1990s แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) จึงได้ถูกประกาศโดยองค์การสหประชาชาติ นอกจากนี้ยังมีแนวคิดอื่น ๆ ที่ถูกพัฒนาขึ้นมาในช่วงเดียวกันด้วย เช่น แนวคิดหลังการพัฒนา (Post Development) แนวคิดหลังทันสมัย (Post Modernization) การวิพากษ์ยุคหลังสมัยใหม่ (Modernism) ทฤษฎีเชิงวิพากษ์ (Critical Theory) ทฤษฎีหลังโครงสร้างนิยม (Post Structuralism) กระแสการเคลื่อนไหวด้านนิเวศ (Ecological movement) การพัฒนาทางเลือก (Alternative Development) วัฒนธรรมการวิพากษ์การพัฒนา (Cultural Critiques of Development) และการต่อต้านการพัฒนา (Anti-development) (Pieterse, 2000:175)

สำหรับประเทศไทย หลัง “การแสวงหาครั้งที่ 2” พร้อม ๆ กับการขยายตัวขององค์กรเอกชนไม่แสวงหากำไร (NGOs) ได้เกิดแนวคิดรวมถึงขบวนการที่ขับเคลื่อนแนวคิดการเปลี่ยนแปลงสังคมหรือการพัฒนาที่วิพากษ์วิจารณ์และตั้งคำถามต่อการพัฒนากระแสหลักมากมาย ซึ่งถูกเรียกโดยรวมว่า การพัฒนาทางเลือก ตัวอย่างแนวคิดเหล่านี้ เช่น วัฒนธรรมชุมชน สันติอโศก การพัฒนาประชาธิปไตย การพัฒนาอย่างยั่งยืน ชุมชนเข้มแข็ง ฯลฯ รวมถึงแนวคิดที่สำคัญที่สุดแนวคิดหนึ่งในปัจจุบัน คือ ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

หลังวิกฤติเศรษฐกิจ ปี พ.ศ. 2540 แนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ที่มีจุดเริ่มต้นจากพระราชดำรัสเมื่อวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2540 ก็ปรากฏขึ้น และพัฒนามาเป็นแนวคิดหลักแนวคิดหนึ่งในการดำรงชีวิตและการพัฒนาประเทศ มีการศึกษาวิจัยอย่างจริงจัง มีการจัดการศึกษาตั้งแต่ระดับประถมศึกษาจนถึงปริญญาเอก (ปรัชญาดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาเศรษฐกิจพอเพียง มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) การกำหนดเป็นแนวทางหลักในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ [แผน 9-11 (2545-2559)] และถูกบรรจุเป็นแนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐในรัฐธรรมนูญ [2550 ม.78(1), ม.83] และมีการนำไปใช้อย่างกว้างขวาง ทั้งหน่วยงานราชการ เอกชน ชุมชน องค์กรท้องถิ่น องค์กรพัฒนาเอกชน และสถาบันการศึกษา

น่าสนใจว่าแนวคิดการพัฒนาทางเลือกเหล่านี้เสนออะไร การขับเคลื่อนแนวคิดมีผลต่อสังคมอย่างไร มีการถกเถียง ปะทะ ประสาน กับแนวคิดการพัฒนาทางเลือกอื่นและกับแนวทางการพัฒนากระแสหลักอย่างไรบ้าง มีพัฒนาการมาจนถึงปัจจุบันได้อย่างไร

วิกฤติการณ์ทางการเมืองในรอบทศวรรษที่ผ่านมาก็มีปัญหาเรื่องทิศทางการพัฒนาประกอบอยู่ในข้อขัดแย้งต่าง ๆ อีกทั้งคนหรือขบวนการที่เคยขับเคลื่อนเรื่องการพัฒนาที่เข้าเป็นส่วนหนึ่งในความขัดแย้งทางการเมืองด้วย การทบทวนและทำความเข้าใจอดีตอาจจะทำให้เข้าใจปัญหาในปัจจุบันได้กระจ่างยิ่งขึ้น และอาจจะเห็นแนวทางที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาที่เป็นได้

วัตถุประสงค์และวิธีการศึกษา

บทความนี้ต้องการศึกษามีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาแนวคิดของการพัฒนาทางเลือกในประเทศไทย 2) ศึกษาการขับเคลื่อนขบวนการพัฒนาทางเลือกในประเทศไทย และ 3) ประเมินจุดอ่อนจุดแข็งและข้อถกเถียงของแต่ละแนวความคิดของการพัฒนาทางเลือกในประเทศไทย โดยใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยการศึกษาวเคราะห์เอกสาร ประกอบกับการสัมภาษณ์เชิงลึก ซึ่งผู้ให้ข้อมูลสำคัญ คือ นักคิด นักเคลื่อนไหว หรือผู้นำทางความคิดของขบวนการพัฒนาทางเลือกแบบต่าง ๆ และผู้ที่เกี่ยวข้อง และนำเสนอโดยการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ โดยมีขอบเขตด้านระยะเวลา ตั้งแต่การแสวงหาครั้งที่ 2 จนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2523–2560)

ความหมายและข้อถกเถียงเกี่ยวกับการพัฒนาทางเลือก

แนวคิดเรื่องการพัฒนาทางเลือก (Alternative Development) ซึ่งเป็นแนวคิดที่เน้นการพัฒนาแบบยึดถือการมีส่วนร่วมของประชาชน หรือการส่งเสริมการพัฒนาของมนุษย์เป็นศูนย์กลางนั้น ในทางทฤษฎี การพัฒนาทางเลือก ถูกเรียกชื่อว่าเป็น “ทางเลือก” เพื่อให้เห็นความแตกต่างจากแนวคิดการพัฒนาระแสหลัก (Mainstream Development) ซึ่งถูกเชื่อว่าเป็นแนวคิดการพัฒนาที่ยึดถือการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นหลักแต่เพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม แนวคิดการพัฒนาด้านมนุษย์และการมีส่วนร่วมของประชาชนถูกนำมาใช้ในการวางนโยบายการพัฒนาในกระแสหลักมากขึ้นเรื่อย ๆ ด้วยเหตุนี้ จึงเกิดข้อกังขาว่า ในปัจจุบันนี้ แนวคิดเรื่องการพัฒนาทางเลือกยังมีอยู่จริงหรือไม่ กล่าวคือแนวคิดดังกล่าวได้ถูกกลืนเข้าไปในกระแสการพัฒนาหลักแล้วหรือไม่

แนวคิดเรื่องการพัฒนาทางเลือกเป็นความพยายามที่จะให้คำจำกัดความใหม่ของเป้าหมายการพัฒนา อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางแนวคิดทั้งหลายที่เรียกตนเองว่าเป็นแนวคิดของ “การพัฒนาทางเลือก” รายละเอียดของคำนิยามของ “การพัฒนาทางเลือก” อาจแตกต่างกันไปบ้าง กล่าวคือ ในบางครั้ง “การพัฒนาทางเลือก” อาจตั้งเป้าหมายของการพัฒนาโดยยึดชุมชนเป็นศูนย์กลาง บางกระแสอาจมองว่า “การพัฒนาทางเลือก” เป็นการท้าทายอำนาจของรัฐ ในขณะที่บางกระแสมอง “การพัฒนาทางเลือก” เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาในกระแสโลก ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า นิยาม สถานะ ตลอดจนกรอบของแนวคิดที่แน่นอนของการพัฒนาทางเลือกยังคงเป็นที่ถกเถียงกันอยู่เสมอแม้ในปัจจุบันนี้ ยกตัวอย่างเช่น Sheth (1987) เห็นว่า “การพัฒนาทางเลือก” เป็นการแทนที่การพัฒนาที่มุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจศาสตร์มหภาคด้วยการพัฒนาที่เน้นเรื่องความสามารถของประชาชนในการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในสังคม

คำถามสำคัญที่ทำทนายแนวคิดเรื่องการพัฒนาทางเลือกคือ แท้ที่จริงแล้ว การพัฒนาทางเลือกมีเป้าประสงค์เดียวกับการพัฒนากระแสหลัก คือมุ่งให้เกิดการพัฒนา เพียงแต่วิธีการที่ต่างกัน คือ ยึดปัจจัยมนุษย์เป็นศูนย์กลางการพัฒนาใช่หรือไม่ หากตอบว่าใช่ แนวคิดเรื่องการพัฒนาทางเลือกและการพัฒนากระแสหลัก ก็ไม่จำเป็นที่จะต้องขัดแย้งกัน แต่สามารถสอดประสานกันได้ อย่างไรก็ตาม การพัฒนาทางเลือกในบางครั้งถูกเสนอให้เป็นโมเดลที่แตกต่างจากการพัฒนากระแสหลักโดยสิ้นเชิง การอธิบายการพัฒนาทางเลือกในโมเดลลักษณะนี้จึงเน้นที่การวิพากษ์วิจารณ์การพัฒนากระแสหลักในเชิงลบ ซึ่งรวมถึง การคัดค้านระบบทุนนิยม ควบคู่ไปกับแนวคิดอื่น ๆ เช่น การส่งเสริมการรักษาโลก (Green Thinking) การส่งเสริมสิทธิสตรี (Feminism/Eco-feminism) การส่งเสริมหลักประชาธิปไตย การส่งเสริมการเคลื่อนไหวทางสังคมต่าง ๆ การส่งเสริมเศรษฐกิจแนวพุทธ การวิจารณ์เชิงวัฒนธรรม เป็นต้น Nerfin (1977) มองว่า การพัฒนาทางเลือก คือ การให้พื้นที่กับประชาชน หรืออาจกล่าวได้ว่า กุญแจสำคัญของการพัฒนาทางเลือกคือ การพัฒนาจากด้านล่าง (Development from Below) ซึ่งคำว่า “ด้านล่าง” ในที่นี้หมายถึง ชุมชนและ NGOs ต่าง ๆ Hettne (1990) เป็นอีกผู้หนึ่งที่มีความคิดว่า การพัฒนาทางเลือกกับการพัฒนากระแสหลักเป็นโมเดลการพัฒนาที่ต่างกันโดยสิ้นเชิง

ในบางครั้งการพัฒนาทางเลือกถูกยกขึ้นมากล่าวควบคู่ไปกับบทบาทการเคลื่อนไหวของ NGOs จนบางครั้งเกิดการนิยามการพัฒนาทางเลือกกว่าเป็นการพัฒนาที่นำโดย NGOs อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาว่า NGOs สามารถแบ่งออกได้เป็นหลายประเภท และ NGOs แต่ละประเภทก็มีเป้าประสงค์และการทำงานที่แตกต่างกัน การสรุปนิยามของการพัฒนาทางเลือกดังกล่าวจึงไม่น่าถูกต้องนัก

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่า “การพัฒนาทางเลือก” จะถูกนิยามว่าอย่างไร สิ่งหนึ่งที่ยังคงเป็นปัญหาและข้อถกเถียงกันอยู่ก็คือ การพัฒนาทางเลือกสมควรถูกมองว่าเป็นโมเดลที่แยกออกเป็นเอกเทศจากการพัฒนากระแสหลักได้หรือไม่ ซึ่งในกรณีนี้ หลาย ๆ ความคิดย่อมมองว่า แนวคิดการพัฒนาทางเลือกอาจยังไม่สามารถเป็นโมเดลของการพัฒนาที่เป็นอิสระได้อย่างแท้จริง เพราะแม้แนวคิดดังกล่าวจะเกิดจากการนำส่วนประกอบต่าง ๆ ที่ตีมารวมกัน ก็ได้หมายความว่า จะเพียงพอที่จะสามารถเป็นโมเดลการพัฒนาอย่างสมบูรณ์ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การนำหลักการต่าง ๆ มารวมกันเพื่อเป็นรากฐานของแนวคิดการพัฒนาทางเลือก เช่น หลักการเรื่องสิทธิมนุษยชน หลักการเรื่องบทบาทของรัฐ เป็นต้น มารวมกันอาจเกิดปัญหาได้ กล่าวคือ แม้หลักการแต่ละเรื่องดังกล่าวจะเป็นหลักการที่ดีในตัวของมันเอง แต่นั่นก็ไม่ใช่เครื่องรับรองว่าเมื่อนำหลักการดังกล่าวมารวมกันเป็นฐานของแนวคิดการพัฒนาทางเลือกแล้วจะออกมาดี เพราะหลักการแต่ละเรื่องล้วนมีที่มา กรอบแนวคิดและเหตุผลสนับสนุนที่ต่างกัน การนำหลักการที่มีรากฐานต่างกันมารวมกันจึงอาจก่อให้เกิดปัญหาได้ในการนำไปใช้

ด้วยเหตุนี้ แม้นักคิดอย่าง Hettne (1990) จะตั้งสมมติฐานว่า การพัฒนาทางเลือกกับการพัฒนากระแสหลักเป็นโมเดลการพัฒนาที่ต่างกันโดยสิ้นเชิงก็ตาม ก็เป็นการยากที่จะเชื่อตามสมมติฐานดังกล่าว เนื่องจากองค์ประกอบของแนวคิดการพัฒนาทางเลือกยังคงคลุมเครือไม่แน่ชัดเพียงพอที่จะถูกมองว่าเป็นโมเดลอิสระได้ นอกจากนี้ ในปัจจุบันนี้ แนวคิดเรื่องความต้องการพื้นฐานที่ดี การมีส่วนร่วมของประชาชนที่ดี การพัฒนาที่ยั่งยืนที่ดี ล้วนแต่เป็นเรื่องที่ได้รับการสอดแทรกเข้าไปในแนวคิดของการพัฒนากระแสหลักแล้ว จนใน

บางครั้ง คำว่า “การพัฒนากระแสหลักแบบทางเลือก” หรือ Mainstream Alternative Development (MAD) ไม่ใช่คำที่แปลกอีกต่อไป ดังนั้น การมองว่า การพัฒนาทางเลือกเป็นกระบวนทัศน์ใหม่อาจยังมีข้อกังขา และข้อโต้แย้งอยู่อีกมาก

ที่ผ่านมา การพัฒนากระบวนทัศน์ของแนวคิดการพัฒนาทางเลือก (Alternative Development Paradigm) ในเชิงทฤษฎียังมีอยู่จำกัด เนื่องจากสาเหตุดังต่อไปนี้

1) แนวคิดเรื่องการพัฒนาทางเลือกให้ความสำคัญกับการปฏิบัติมากกว่าทฤษฎี

2) คำว่า “การพัฒนา” ในความหมายของการพัฒนาทางเลือกมุ่งเน้นที่ประชาชนเป็นจุดศูนย์กลาง ซึ่งเน้นความสำคัญขององค์ความรู้ท้องถิ่น (Local Knowledge/Indigenous Knowledge) เป็นพื้นฐาน ซึ่งจะตรงข้ามกับ “ทฤษฎี” ตรงที่ทฤษฎีมักเป็นการสังเคราะห์และให้คำนิยามขององค์ความรู้แบบนามธรรม และเป็นการสังเคราะห์องค์ความรู้โดยผู้เชี่ยวชาญ ไม่ใช่ขององค์ความรู้ท้องถิ่น

3) การพัฒนาทางเลือก ถูกเรียกด้วยชื่อที่หลากหลายทำให้ไม่เกิดทฤษฎีที่แน่ชัด เช่นถูกเรียกว่า การพัฒนาที่เหมาะสม (Appropriate Development) การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (Participatory Development) การพัฒนาโดยมีประชาชนเป็นจุดศูนย์กลาง (People-Centered Development) การพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ (Human Scale Development) การพัฒนาเพื่อความเป็นอิสระของประชาชน (Autonomous Development) การพัฒนาแบบองค์รวม (Holistic Development) นอกจากนี้ยังมีคำสำคัญหลายคำ ที่ต้องการสื่อความหมายของการพัฒนาแบบทางเลือก เช่น ความร่วมมือ (Participation) การเคลื่อนไหวของรากหญ้า (Grassroots Movements) การสร้างพลัง (Empowerment) คุณธรรมแห่งการพัฒนา (Development Ethics) และความหลากหลายทางวัฒนธรรม (Cultural Diversity) เป็นต้น

ทั้งนี้ มิได้หมายความว่า แนวคิดการพัฒนาทางเลือกไม่สามารถถูกพัฒนาเป็นทฤษฎีได้ เหตุผลข้างต้น เพียงแต่บ่งชี้ว่า องค์ความรู้ที่เป็นรากฐานของแนวคิดการพัฒนาทางเลือกนั้นถูกแยกออกเป็นส่วน ๆ ไม่ได้อยู่ร่วมกันเป็นองค์รวม ทำให้เป็นอุปสรรคต่อการสร้างทฤษฎี อย่างไรก็ตาม ความพยายามที่จะพัฒนาแนวคิดการพัฒนาทางเลือกให้เป็นกระบวนทัศน์นั้นอาจทำได้ยาก เพราะแนวคิดการพัฒนาทางเลือกนั้นเพียงแต่เสนอแนะว่าการพัฒนาควรมุ่งเน้นเรื่องอะไรบ้าง แต่ไม่ได้ให้คำอธิบายของกรอบแนวคิดที่ชัดเจน แม้การพัฒนาทางเลือกจะถูกเสนอว่าเป็นการพัฒนาเพื่อการเปลี่ยนแปลงของสังคม แทนที่การพัฒนาเพื่อการเจริญเติบโตอันเป็นพื้นฐานของการพัฒนาสายหลักแบบดั้งเดิมก็ตาม การอธิบายดังกล่าวก็ยังไม่เพียงพอที่จะทำให้การพัฒนาทางเลือกเข้าข่าย “กระบวนทัศน์”

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าแนวคิดการพัฒนาทางเลือกจะยังไม่ถูกยอมรับว่าเป็นแนวคิดที่เข้าข่าย “กระบวนทัศน์” แต่ก็สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในเชิงวิพากษ์วิจารณ์ทฤษฎีการพัฒนาได้ และยังสามารถนำมาใช้กระตุ้นความคิดเพื่อทำให้เกิดการปรับปรุงทฤษฎีและแนวทางการพัฒนาที่มีอยู่ได้ ซึ่งอิทธิพลของแนวคิดการพัฒนาทางเลือกในการกระตุ้นความคิดดังกล่าวก็อาจจะส่งผลให้แนวคิดนี้ถูกพัฒนาต่อไป และได้รับการยอมรับมากขึ้นไปเรื่อย ๆ ในเชิงมหภาคได้

ปัจจัยที่จะพิจารณาว่าแนวคิดนั้นเข้าข่ายเป็น “กระบวนทัศน์” หรือไม่มีด้วยกัน 3 ประการ (Sato & Smith, 1996 : 90) กล่าวคือ

- 1) มีพื้นฐานโครงสร้างของทฤษฎีที่ชัดเจน
- 2) ได้รับการยอมรับในหมู่ผู้ปฏิบัติ
- 3) มีตัวอย่างของการปฏิบัติที่ประสบความสำเร็จ

จากข้อกำหนดทั้งสามประการข้างต้น จะเห็นได้ว่า แนวคิดการพัฒนาทางเลือกนั้น ไม่เข้าข่ายข้อกำหนดข้อแรก เพราะการพัฒนาเกี่ยวข้องกับนโยบายมากกว่าการให้คำอธิบายของกรอบแนวคิดในลักษณะทฤษฎี ดังนั้น การพัฒนาพื้นฐานโครงสร้างของทฤษฎีที่ชัดเจนจึงเป็นไปได้ยาก นอกจากนี้เหตุผลอื่นที่จะเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาแนวคิดการพัฒนาทางเลือกให้เป็นกระบวนทัศน์ คือ การพัฒนาทางเลือกนั้นเน้นการพัฒนาโดยยึดชุมชนเป็นศูนย์กลาง แต่ชุมชนนั้นมีหลากหลาย มิใช่จำกัดอยู่เพียงชุมชนใดชุมชนเดียว ดังนั้น การพัฒนากระบวนทัศน์เพื่อให้ครอบคลุมและตอบสนองต่อชุมชนหลายชุมชนที่มีความหลากหลายนั้นจึงเป็นเรื่องที่ท้าทายมาก นอกจากนี้ ยังมีข้อกังขาอีกว่า การพัฒนาให้เกิดกระบวนทัศน์ของการพัฒนาทางเลือกเป็นสิ่งจำเป็นหรือไม่ เพราะสาเหตุสำคัญของการเสนอทฤษฎีการพัฒนาทางเลือก ก็เพื่อขูประเด็นว่าประเด็นเรื่องความเที่ยงธรรม (Equitability) ต้องถูกรวมอยู่ในเป้าหมายของการพัฒนาด้วย ซึ่งจะเห็นได้ว่า ประเด็นดังกล่าวก็มีใช้สิ่งซึ่งการพัฒนาสายหลักปฏิเสธอีกต่อไป

จริงอยู่ที่เดิมเป้าหมายของการพัฒนาสายหลัก คือ การส่งเสริมการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยวัดจาก Gross National Product (GNP) เป็นตัวสำคัญ อย่างไรก็ตาม แนวคิดของการพัฒนาสายหลักไม่ได้หยุดอยู่เพียงแค่นั้น ในปัจจุบัน ปัจจัยอื่น ๆ เช่น เรื่องความต้องการพื้นฐานของประชาชน สุขภาพอนามัย อัตราการรู้หนังสือ ตลอดจนการมีที่อยู่อาศัยของประชาชน ตามที่กำหนดโดย Human Development Index ได้ถูกรวมอยู่ในแนวคิดของการพัฒนาสายหลักแล้ว ซึ่งในกรณีนี้ ในมุมมองของนักวางแผนนโยบาย อาจจะเป็นการง่ายกว่าที่จะมองแนวคิดของการพัฒนาสายหลักและแนวคิดการพัฒนาทางเลือกไปด้วยกัน เพราะแนวคิดการพัฒนาทางเลือกสามารถสอดประสานและช่วยเติมเต็มแนวคิดของการพัฒนาสายหลักได้ ในมุมมองเชิงนโยบาย การแยกแนวคิดทั้งสองออกจากกันอย่างสิ้นเชิง นอกจากจะไม่จำเป็นแล้ว ยังอาจก่อให้เกิดความไม่สะดวกและความสับสนในทฤษฎีโดยไม่จำเป็น

นอกจากการถกเถียงกันระหว่างข้อแตกต่างของแนวคิดการพัฒนาสายหลักและการพัฒนาทางเลือกแล้วนั้น ยังมีอีกทฤษฎีหนึ่งซึ่งปฏิเสธแนวคิด “การพัฒนา” โดยสิ้นเชิง (Post-Development Theory) แนวคิดดังกล่าวเป็นแนวคิดที่มองว่าแนวคิด “การพัฒนา” ทั้งหมดทั้งหมดเป็นเพียงการใช้วาทศิลป์โน้มน้าวใจเท่านั้น ไม่มีนัยสำคัญในการพัฒนาอย่างแท้จริง เพราะแม้จะมีแนวคิดการพัฒนาเกิดขึ้น ความเหลื่อมล้ำของสังคมและปัญหาต่าง ๆ ก็ยังมีอยู่ อย่างไรก็ตาม แนวคิด Post-development เน้นว่าการพัฒนาต้องให้ความสำคัญกับรากฐานภายในของชุมชน (Endogenous) เพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้ และมีพลังพอที่จะขับเคลื่อนต่อยอดการพัฒนาต่อไป ซึ่งจะเห็นได้ว่า แนวคิด Post-development ก็ยังทับซ้อนกับแนวคิดการพัฒนาทางเลือกอยู่ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าแนวคิด Post-development ยังไม่มีหลักคิดและทฤษฎีที่ชัดเจน เป็นเพียงแนวคิดในเชิงวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดการพัฒนาที่มีอยู่ในเชิงเสียดสีเท่านั้น

วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต

ปีที่ 15 ฉบับที่ 1 กรกฎาคม-ธันวาคม 2562 ISSN: 1513-4563

แนวคิดในเชิงวิพากษ์วิจารณ์อีกประเภทหนึ่ง คือ Reflexive Development ซึ่งเป็นแนวคิดที่นำปัญหาของสังคมโลกที่เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสโลกที่นับวันเทคโนโลยีต่าง ๆ จะถูกพัฒนามากขึ้นเรื่อย ๆ มาพิจารณาประกอบการหาทฤษฎีการพัฒนา แนวคิดดังกล่าวต่างจากแนวคิดแบบ Post-development ตรงที่ไม่ได้นำแนวคิดการพัฒนามาวิจารณ์เชิงเสียดสีและปฏิเสธประโยชน์ของการพัฒนา แต่นำปัญหาสังคมมาขบคิดเพื่อหาแนวทางการขับเคลื่อนต่อไปให้เกิดทฤษฎีพัฒนาที่เหมาะสมกับกระแสการพัฒนาของโลก

การพัฒนาทางเลือกในประเทศไทย

สำหรับการพัฒนาทางเลือกในประเทศไทยนั้นเริ่มตั้งแต่ช่วงต้นทศวรรษ 2510 อาจารย์ป่วย อึ้งภากรณ์ จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับอาจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี จากมหาวิทยาลัยมหิดล และอาจารย์ระพี สาคริก จากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ จัดทำโครงการพัฒนาลุ่มน้ำแม่กลองขึ้น รวมถึงโครงการบัณฑิตอาสาสมัครของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่ผลิตอาสาสมัครไปร่วมพัฒนาสังคม ทั้งในด้านสาธารณสุข การศึกษาระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษา และด้านชาวเขา

ต่อมาหลังจากพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยประสบวิกฤตศรัทธาจนเกินเหตุการณ์ที่เรียกว่า “ป่าแตก” ทำให้นักศึกษาปัญญาชนจำนวนมากที่เคยเข้าร่วมต่อสู้กับ พคท. นั้นถอยตัวออกมา รวมถึงบรรยากาศการเมืองที่ผ่อนคลายมากขึ้นในยุคประชาธิปไตยครึ่งใบ ทำให้นักคิดนักเคลื่อนไหวทางสังคมแสวงหาแนวคิดการพัฒนาอื่นเกิดการแสวงหาทางเลือกในการเปลี่ยนแปลงสังคมที่ไม่ใช่ทั้งแนวทางทุนนิยมและสังคมนิยม มีการขยายตัวขององค์การพัฒนาเอกชน ประกอบกับกระแสการพัฒนาทางเลือกที่เฟื่องฟูในต่างประเทศ ทำให้ทศวรรษ 2520 เป็นช่วงที่กระแสการพัฒนาทางเลือกในประเทศไทยแบ่งบานขึ้น

ทศวรรษ 2520

กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองเริ่มมีบทบาทในการตีพิมพ์ข้อเขียนวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาเศรษฐกิจลงในหนังสือพิมพ์ในช่วงปลายปี พ.ศ. 2521 และมีบทบาททางวิชาการอย่างแข็งขันชั่วระยะเวลาหนึ่ง แนวคิดของนักวิชาการกลุ่มนี้มีหลากหลาย แต่มีจุดร่วมกันคือการวิพากษ์สังคมศาสตร์กระแสหลักรวมถึงใช้แนวทางเศรษฐศาสตร์การเมืองเป็นกรอบทฤษฎี ส่วนความแตกต่างของแนวคิดหรือความสนใจของนักวิชาการกลุ่มนี้อาจแบ่งได้เป็น 4 กลุ่มคือ 1) การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย 2) การศึกษาลักษณะการพึ่งพาของเศรษฐกิจไทย 3) การศึกษาเรื่องวิถีการผลิตของสังคมไทย และ 4) งานเขียนบทความในเชิงวิพากษ์วิจารณ์ แต่เมื่อแนวคิดสังคมนิยมเสื่อมคลายลงไปในช่วงปีพ.ศ. 2529 หลังจากนั้นนักวิชาการแต่ละคนก็หันไปศึกษาในประเด็นที่ตนสนใจ เช่น บางส่วนหันไปศึกษาแนวคิดพุทธศาสนาสมัยใหม่ หรือบางส่วนศึกษาชุมชนหมู่บ้าน

แนวคิดการพัฒนาเชิงพุทธ มีผู้ขับเคลื่อนหลักเป็นกลุ่มของสุลักษณ์ ศิวรักษ์ พระนักพัฒนาและองค์กรพัฒนาเอกชนบางส่วน ซึ่งมองว่าปัญหาต่าง ๆ ทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ล้วนเกิดจากกิเลสตัณหาของปัจเจกชนแต่ละคนซึ่งบางส่วนเกิดจากลัทธิวัตถุนิยม-ตะวันตก การแก้ปัญหา รวมถึงแนวทางการพัฒนาชุมชนและชนบทจึงเน้นที่การจัดการจากภายใน ศีลธรรมส่วนบุคคล และต่อต้านวัตถุนิยม-ตะวันตก แนวคิดนี้สามารถเข้ากันได้กับแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แต่ก็มีจุดอ่อนสำคัญคือ เรียกร้องศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาและความเข้าใจทั้งในด้านศาสนาพุทธและด้านการพัฒนาจากผู้ปฏิบัติสูง ทำให้มีการขยายฐานกลุ่มผู้ปฏิบัติได้น้อย

วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต

ปีที่ 15 ฉบับที่ 1 กรกฎาคม-ธันวาคม 2562 ISSN: 1513-4563

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนนั้นส่วนใหญ่นำเสนอโดยนักพัฒนาเอกชน เช่น บำรุง บุญปัญญา (2560) อภิชาติ ทองอยู่ (2530) เสรี พงศ์พิศ (2551) อีกส่วนหนึ่งคือนักวิชาการ เช่น ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2551) แนวคิดหลักที่เสนอคือ สังคมไทยมีความเป็นครอบครัวและชุมชนเข้มแข็ง หรือเรียกว่าความมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ แนวคิดนี้จึงเน้นการพัฒนาศักยภาพของชุมชนให้พึ่งพาตนเอง โดยใช้ความสัมพันธ์และภูมิปัญญาดั้งเดิม อยู่อย่างกลมกลืนกับสิ่งแวดล้อม ไม่ไหลไปตามกระแสของเศรษฐกิจแบบตลาด แนวคิดนี้ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในหมู่นักพัฒนาเอกชนจนเรียกได้ว่าเป็นแนวคิดการพัฒนากระแสหลักในช่วงทศวรรษ 2520 แต่เมื่อบริบทของสังคมเปลี่ยนแปลงไปในทศวรรษต่อมาทั้งการขยายตัวของการค้าและเศรษฐกิจแบบตลาด ซึ่งทุนนิยมนี้เองเป็นสิ่งที่ทำลายความมีน้ำใจ (อภิชาติ พันธเสน, สัมภาษณ์, 19 กันยายน 2560) อีกทั้งยังเกิดความขัดแย้งด้านทรัพยากรทำกิน ทั้งดิน น้ำ ป่า อย่างกว้างขวางที่การเน้นเพียงการพึ่งพาตนเองในชุมชนไม่สามารถตอบโจทย์ความขัดแย้งนี้ได้ ทำให้นักคิดนักเคลื่อนไหวเริ่มหันไปสนใจแนวคิดที่เกี่ยวกับอำนาจและเศรษฐกิจอย่างแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองและสิทธิชุมชนมากขึ้น (สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, 2558:11-12)

ในช่วงนี้มีการก่อตั้งกลุ่มศึกษาทางเลือกเพื่อการพัฒนาขึ้นที่สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นการพยายามเชื่อมโยงผู้ที่ศึกษาหรือทำงานด้านการพัฒนาในภาคส่วนต่าง ๆ เข้าด้วยกัน โดยเฉพาะในด้านทางเลือกของการพัฒนา (ประภาส ปิ่นตบแต่ง, สัมภาษณ์, 17 สิงหาคม 2560) ซึ่งแสดงถึงกระแสสูงของสิ่งที่เรียกว่า “การพัฒนาทางเลือก”

ในขณะเดียวกันภาครัฐก็มีการปรับตัวโดยเฉพาะการให้ความสำคัญกับการพัฒนาชนบท ซึ่งเริ่มในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 ซึ่งหมายความว่าภาครัฐเห็นความสำคัญของการพัฒนาชนบทตั้งแต่ในช่วงที่จัดทำแผนแล้ว

ทศวรรษ 2530

ในช่วงทศวรรษ 2530 ในระดับโลกมีเหตุการณ์สำคัญคือการสิ้นสุดยุคสงครามเย็น การค้าและการลงทุนขยายตัวจากโลกาภิวัตน์ ซึ่งส่งผลต่อเศรษฐกิจการเมืองไทย ในทางการเมืองไทย มีการเปลี่ยนจากระบอบประชาธิปไตยครึ่งใบ เข้าสู่ประชาธิปไตยแบบตัวแทนที่มีศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่รัฐสภา มีการเปิดเสรีทางการเงิน เศรษฐกิจเติบโตแบบพองสบู่ ปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้เกิดความขัดแย้งในเรื่องทรัพยากรทำกิน ทั้งดิน น้ำ และป่า ระหว่างชาวบ้าน นายทุน และรัฐ เกิดการรวมกลุ่มของชาวบ้านเป็นเครือข่าย ทั้งในเชิงพื้นที่และเชิงประเด็น โดยมีนักพัฒนาและนักวิชาการเข้าร่วมขบวนการต่อสู้ทั้งในด้านการจัดตั้งเครือข่าย การขั้บเน้นประเด็นและนำเสนอต่อสื่อมวลชนและรัฐบาล โดยประเด็นหลักที่ต่อสู้คือสิทธิในทรัพยากรทำกินต่าง ๆ และสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นข้อเสนอสัญคัญในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติร่วมกันระหว่างรัฐและชุมชน โดยมีพื้นฐานจากวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิม (สวิตตา ตรีณวัฒนากุล, 2557:145-148)

การพัฒนาการค้าและอุตสาหกรรมที่เติบโตขึ้นอย่างก้าวกระโดดจากการพัฒนากระแสหลัก ก่อให้เกิดปัญหาด้านทรัพยากรธรรมชาติที่ถูกใช้อย่างสิ้นเปลืองและสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรม ทำให้เกิดแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนโดยเริ่มต้นจากองค์การสหประชาชาติ ส่วนในประเทศไทยรับแนวคิดนี้มาทั้งในภาครัฐและภาคประชาสังคม ซึ่งแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้มีการปรับตัวและขยายขอบเขตจนเป็นเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development Goals-SDGs) ในปัจจุบันซึ่งมีเนื้อหาครอบคลุมแทบทุกประเด็นที่

เกี่ยวข้องกับการพัฒนา อีกทั้งยังได้รับการขับเคลื่อนจากทั้งองค์การระหว่างประเทศและรัฐบาล แต่ก็มีจุดอ่อนในระดับการปฏิบัติจริงทั้งในแง่การนำนโยบายไปปฏิบัติหรือในแง่ตัวชี้วัดของเป้าหมายที่อาจไม่สะท้อนเป้าหมายที่แท้จริงหรือไม่มีระบบการเก็บข้อมูลที่เพียงพอ

ขบวนการที่สำคัญที่สุดในช่วงนี้คือสมัชชาคนจน ซึ่งเป็นการรวมกันของเครือข่ายขบวนการประชาชนจากทั่วประเทศ เช่น สมัชชาเขื่อน เครือข่ายเกษตรกรภาคเหนือ เครือข่ายปัญหาสลัม เป็นต้น ซึ่งแนวคิดที่อยู่เบื้องหลังมีทั้งด้านวัฒนธรรมชุมชนและเศรษฐศาสตร์การเมืองโดยเฉพาะในด้านสิทธิในทรัพยากรทำกิน ป่าชุมชน และเกษตรกรรมทางเลือก ซึ่งแนวคิดสิทธิชุมชนนี้มีจุดเด่นในด้านการส่งเสริมการมีส่วนร่วม การกระจายอำนาจ และการเสริมพลังความเข้มแข็งของชุมชน และมีเครือข่ายภาคประชาสังคมสนับสนุนอย่างกว้างขวาง แต่ก็เป็นจุดอ่อนเนื่องจากหลายกรณีที่มีความขัดแย้งกับธุรกิจขนาดใหญ่หรือภาครัฐโดยตรง ทำให้การต่อสู้เป็นไปอย่างยากลำบากโดยเฉพาะด้านกฎหมายและนโยบาย อีกทั้งการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลก็ทำให้ขาดความต่อเนื่องในการผลักดันนโยบายประกอบกับความขัดแย้งทางการเมืองก็ทำให้เกิดความขัดแย้งในแนวทางต่อสู้ของขบวนการประชาชนเช่นกัน

ทศวรรษ 2540

ในปี พ.ศ. 2540 ประเทศไทยเกิดวิกฤตเศรษฐกิจครั้งใหญ่จากเศรษฐกิจฟองสบู่และการเปิดเสรีทางการเงิน ทำให้เกิดกระแสต่อต้านทุนนิยม-โลกาภิวัตน์ การนำเสนอเศรษฐกิจพอเพียงของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 จึงเป็นเหมือนคำตอบที่สังคมไทยต้องการ นอกจากนี้การที่แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมีคำอธิบายที่ค่อนข้างยืดหยุ่น จึงสามารถเข้ากันได้กับแนวคิดการพัฒนาอื่น ๆ ทั้งวัฒนธรรมชุมชน การพัฒนาแนวพุทธ การยอมรับสิทธิในทรัพยากรและภูมิปัญญาชาวบ้าน การคำนึงถึงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อีกทั้งยังเปิดช่องให้สามารถเข้ากับการพัฒนาเศรษฐกิจระบบตลาดในช่วงฟื้นฟูเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลทักษิณอีกด้วย ประกอบกับลักษณะพิเศษอีก 2 ประการคือ ประการแรกคือการขับเคลื่อนโดยภาครัฐ โดยการบรรจุอยู่ในทุกองคาพยพของภาครัฐตั้งแต่ในรัฐธรรมนูญ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ยุทธศาสตร์การจัดสรรงบประมาณโครงการต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปลูกฝังผ่านระบบการศึกษาภาคบังคับ อีกประการคือศรัทธาที่มีต่อพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ทำให้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงกลายเป็นแนวคิดที่เรียกว่าเป็นกระแสหลักของการพัฒนาทั้งของภาครัฐและภาคประชาสังคม

ขณะเดียวกัน แม้เศรษฐกิจพอเพียงมีลักษณะคล้ายจะเป็นการพัฒนาทางเลือก โดยเฉพาะการวิพากษ์วิจารณ์ทุนนิยม/ตะวันตก รวมถึงการผนวกแนวคิดและขบวนการพัฒนาทางเลือกต่าง ๆ เข้ามาอยู่ได้ร่วมกันได้เนื่องจากความยืดหยุ่นของแนวคิด แต่ก็มีข้อวิพากษ์วิจารณ์เศรษฐกิจพอเพียงว่าไม่ใช่การพัฒนาทางเลือก แต่เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนากระแสหลัก ในแง่ที่ว่าเป็นการพัฒนาจากบนลงล่างโดยรัฐ อีกทั้งในด้านที่วิพากษ์วิจารณ์ทุนนิยมก็ยังมีคำอธิบายเศรษฐกิจพอเพียงในลักษณะที่ไม่ขัดแย้งกับความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการสะสมทุนอีกด้วย และยังไม่ชัดเจนที่ชัดเจนในเรื่องการกระจายรายได้และลดความเหลื่อมล้ำทางสังคม อีกทั้งในด้านการปฏิบัติก็ยังมีคำถามทั้งในด้านความจริงจังในการขับเคลื่อนของภาครัฐหรือความเข้าใจอย่างแท้จริงผู้คนส่วนใหญ่อีกด้วย

ทศวรรษ 2550

วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต

ปีที่ 15 ฉบับที่ 1 กรกฎาคม-ธันวาคม 2562 ISSN: 1513-4563

ความขัดแย้งทางการเมืองที่เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2547 ได้ลุกลามจนประเทศไทยเข้าสู่วิกฤตการณ์ทางการเมืองอย่างยาวนาน เกิดความขัดแย้งในสังคมอย่างกว้างขวางระหว่างชนชั้นกลางระดับล่างซึ่งเป็นชนชั้นกลางใหม่ที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาเศรษฐกิจและการเติบโตของทุนนิยมโลกาภิวัตน์ในช่วงก่อนหน้านี้ กับชนชั้นนำและชนชั้นกลางระดับบนหรือชนชั้นกลางเก่า ความขัดแย้งในประเด็นต่าง ๆ ได้ยกระดับขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของความขัดแย้งทางการเมืองนี้ด้วย รวมถึงแนวทางการพัฒนาประเทศด้วย ซึ่งเศรษฐกิจพอเพียงก็ได้ถูกชนชั้นนำและชนชั้นกลางเก่าหยิบยกขึ้นมาเชิดชูและขับเคลื่อนโดยเฉพาะภาครัฐ เพื่อต่อต้านทุนนิยมโลกาภิวัตน์และเรียกร้องให้ทุกคนพอเพียงกับชีวิตที่เป็นอยู่ หรืออีกด้านคือเรียกร้องให้ชนชั้นกลางใหม่ ยอมรับสภาพเดิมที่เป็นอยู่และไม่ต้องการยกระดับทางสังคม นั่นคือเศรษฐกิจพอเพียงได้กลายเป็นหนึ่งในเครื่องมือทางการเมืองด้วยแนวคิดที่ต่อต้านจึงเป็นเรื่องประชาธิปไตย ความเท่าเทียม ความยุติธรรม การมีส่วนร่วม (อภิชาติ สถิตนิรามัย, ยุक्ति มุกตาวิจิตร, และนิติ ภาวครพันธ์ุ, 2556:120-121)

การอภิปรายผล

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่าแนวคิดที่เรียกว่า “การพัฒนาทางเลือก” นั้นมีความแตกต่างหลากหลายกันไป ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า นิยาม สถานะ ตลอดจนกรอบของแนวคิดที่แน่นอนของการพัฒนาทางเลือกยังคงเป็นที่ถกเถียงกันอยู่เสมอแม้ในปัจจุบันนี้ แต่อาจกล่าวได้ว่ามีจุดร่วมกัน 3 ประการคือ 1) ตรงข้ามกับกระแสหลัก 2) สร้างกระบวนการที่มาจากข้างล่าง จากการมีส่วนร่วมและความต้องการของประชาชน 3) ต้องสร้าง empowerment ให้ประชาชน (สามชาย ศรีสันต์, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2560)

ในอีกทางหนึ่ง ในปัจจุบันเส้นเขตแดนของการพัฒนากระแสหลักกับการพัฒนาทางเลือกได้พร่าเลือนไปมาก แนวคิดการพัฒนากระแสหลักดั้งเดิมก็ได้มีการปรับตัวให้มีมุมมองที่กว้างขึ้นในการพัฒนาแทนที่จะมองเศรษฐกิจอย่างเดียวไปสู่ด้านสังคมและสิ่งแวดล้อม (ปริยานุช ธรรมปิยา, สัมภาษณ์, 12 ตุลาคม 2560) ในระดับนานาชาตินั้นสหประชาชาติได้เสนอการพัฒนาที่ยั่งยืนและขยายเป็นเป้าหมายการพัฒนาแห่งสหัสวรรษ (Millennium Development Goals-MDGs) และเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development Goals-SDGs) ในปัจจุบัน สำหรับในประเทศไทยก็มีการผนวกเอาการพัฒนาทางเลือกเข้ามาเป็นกระแสหลักเป็นการพัฒนาในระดับชุมชนท้องถิ่นกับการพัฒนากระแสหลัก ซึ่งทั้งสองแนวทางถูกผสมผสานกันด้วยเศรษฐกิจพอเพียง โดยเศรษฐกิจพอเพียงปิดข้อเสียของการพัฒนากระแสหลักโดยปรับเอาวัฒนธรรมชุมชนเข้ามา ในขณะเดียวกันก็ไม่ได้ขัดแย้งกับกระแสหลักเดิม (สามชาย ศรีสันต์, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2560)

ในด้านการขับเคลื่อน ภาครัฐก็พยายามนำแนวคิดทางเลือกต่าง ๆ บรรจุเข้าไปในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาชนบท (แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5) การมีส่วนร่วม การพัฒนาโดยยึดคนเป็นศูนย์กลาง การพัฒนาชุมชน การพัฒนาอย่างยั่งยืน โดยมีเศรษฐกิจพอเพียงเป็นตัวเชื่อมประสาน (สามชาย ศรีสันต์, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2560) ทำให้ในปัจจุบัน แนวคิดการพัฒนาทางเลือกต่าง ๆ ได้ถูกผนวกเข้ากับแนวทางพัฒนากระแสหลักโดยรัฐ จนอาจเรียกได้ว่า “การพัฒนากระแสหลักแบบทางเลือก” หรือ Mainstream Alternative Development (MAD)

บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชน (เอ็นจีโอ) ในการพัฒนาช่วงทศวรรษ 2520 นั้นเน้นการทำงานพัฒนาชนบทในชนบทโดยแนวคิดหลักของกลุ่มเอ็นจีโอคือแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ต่อมาในทศวรรษ 2530 เอ็นจีโอ เริ่มมีความขัดแย้งกับภาครัฐจากการคัดค้านโครงการพัฒนาและความขัดแย้งด้านทรัพยากรทำกินของชาวบ้าน ทำให้เอ็นจีโอมีลักษณะเป็นฝ่ายค้านของรัฐบาล แต่ในปัจจุบันเอ็นจีโอหลายกลุ่มกลับไปทำงานร่วมกับภาครัฐอย่างแนบแน่น ผันตัวเข้าไปเป็นองคาพยพหนึ่งของรัฐมากขึ้นหรือว่าเป็นองค์กรกึ่งรัฐ (Government-Organized Non-Governmental Organization-GONGO) มากขึ้น ซึ่งเกิดจากปัจจัยดังนี้ 1) ความขัดแย้งทางการเมืองที่ผ่านมาทำให้เอ็นจีโอขัดแย้งกันเอง 2) ปัจจัยเรื่องทุน เนื่องจากประเทศไทยได้ยกระดับเป็นประเทศรายได้ปานกลาง เอ็นจีโอต่างชาติที่เคยให้การสนับสนุนเงินทุนเห็นว่าบรรลุเป้าหมายแล้วจึงโยกย้ายไปสนับสนุนประเทศอื่น เอ็นจีโอบางส่วนจึงต้องรับทุนจากรัฐซึ่งมีเงื่อนไขต้องทำงานกับรัฐเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจพอเพียง (บารมี ชัยรัตน์, สัมภาษณ์, 19 สิงหาคม 2560)

ในประเทศไทยแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงกลายเป็นแนวคิดกระแสหลักในสังคม เห็นได้จาก 1) หลอมรวมแนวคิดการพัฒนาทางเลือกอื่นเข้าด้วยกัน 2) ได้รับการพูดถึงอย่างกว้างขวาง และ 3) ถูกขับเคลื่อนจากทุกภาคส่วนโดยเฉพาะภาครัฐ โดยไม่มีเส้นแบ่งว่าเป็นการพัฒนากระแสหลักหรือการพัฒนาทางเลือก (สามชาย ศรีสันต์, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2560)

การที่เศรษฐกิจพอเพียงได้รับการยอมรับอย่างสูงในสังคมไทยตั้งแต่นั้นมีสาเหตุจาก 1) ตั้งอยู่บนพื้นฐานความเป็นไทย ทั้งเรื่องศาสนา เรื่องความเชื่อของความเป็นไทย 2) เกิดความโหยหาอดีต เนื่องจากทุนนิยมและความทันสมัยที่เข้ามาได้ทำลายอดีตไป 3) เป็นแนวคิดที่ไม่ขัดแย้งกับแนวทางการพัฒนาแบบอื่น แม้แต่แบบทุนนิยมหรือการพัฒนากระแสหลัก (สามชาย ศรีสันต์, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2560) 4) แนวทางการพัฒนาทางเลือกอื่นไม่มีตัวอย่างความสำเร็จที่เป็นรูปธรรม (อภิชัย พันธเสน, สัมภาษณ์, 19 กันยายน 2560) และ 5) ศรัทธาที่มีต่อพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะที่สุดของแนวคิดนี้ (ปริยานุช ธรรมปิยา, สัมภาษณ์, 12 ตุลาคม 2560)

ส่วนปัจจัยที่ทำให้การขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียงเป็นไปอย่างกว้างขวางและต่อเนื่องยาวนาน คือ กลไกภาครัฐ ทั้งในด้านงบประมาณโครงการ และด้านการศึกษาที่เศรษฐกิจพอเพียงได้ถูกบรรจุในหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานของประเทศ ซึ่งทำให้ภาครัฐกลับมามีบทบาทมากขึ้นในการพัฒนา (สามชาย ศรีสันต์, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2560) แต่ขณะเดียวกันก็มีข้อวิจารณ์ว่าภาครัฐไม่ได้ขับเคลื่อนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงอย่างจริงจัง หากแต่ใช้ชื่อเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อให้ได้รับการจัดสรรงบประมาณเท่านั้น อีกทั้งคนส่วนใหญ่ก็ไม่ได้เข้าใจเศรษฐกิจพอเพียงอย่างแท้จริงด้วย แม้แต่ในภาคการศึกษาอย่างในมหาวิทยาลัย (อภิชัย พันธเสน, สัมภาษณ์, 19 กันยายน 2560)

แม้จะได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางแต่แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อยู่น้อย ไม่ว่าจะเป็นความคลุมเครือของนิยามความหมายหรือการประยุกต์ใช้ แต่ข้อวิจารณ์ที่สำคัญคือ หากนิยามของการพัฒนาทางเลือกคือการให้ความสำคัญกับความเท่าเทียมมากกว่าการเติบโตของเศรษฐกิจ และการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้ประชาชนระดับรากหญ้าแล้ว เศรษฐกิจพอเพียงไม่อาจนับเป็นการพัฒนาทางเลือก

ได้เนื่องจากมีเพียงหลักการพึ่งพาตนเองของปัจเจกชน แต่ไม่มีแนวทางในการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของสังคม การกระจายรายได้ (บีวี โมราธาษฎร์, 2550)

นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตว่าการที่ถูกกล่าวถึงหรือขับเคลื่อนจากทุกภาคส่วนก็ไม่ได้หมายความว่า จะถูกใช้ในการปฏิบัติจริง (อภิชัย พันธเสน, สัมภาษณ์, 19 กันยายน 2560, บัณฑูร เศรษฐศิโรตม์ และธีรดา ศุภะ พงษ์, สัมภาษณ์, 28 กันยายน 2560, เตือนใจ ตีเทศน์, สัมภาษณ์, 8 พฤศจิกายน 2560) อีกด้านหนึ่ง พัฒนาการทางเศรษฐกิจการเมืองรวมถึงความขัดแย้งในด้านต่าง ๆ ของสังคมที่ผ่านมา ค่อย ๆ เคลื่อนย้าย ประเด็นความขัดแย้งสูงขึ้นจนรวมศูนย์อยู่ที่การต่อสู้ทางการเมืองในปัจจุบัน ทำให้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงถูก ใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองด้วย (สามชาย ศรีสันต์, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2560)

แม้สิ่งที่เรียกว่า “การพัฒนาทางเลือก” ในประเทศไทย อาจจะไม่ใช่วิธีทางเลือกอื่นในการพัฒนา แต่ ความเหลื่อมล้ำในสังคมและปัญหาต่าง ๆ ก็ยังมีอยู่ ดังนั้นการวิพากษ์วิจารณ์การพัฒนาที่มุ่งเน้นการสร้าง ความเติบโตทางเศรษฐกิจเพียงด้านเดียวยังคงมีความสำคัญ และการแสวงหาทางเลือกในการพัฒนานั้นจะต้องยึดคน เป็นศูนย์กลาง ให้ความสำคัญกับการกระจายอำนาจและการมีส่วนร่วมของประชาชน และให้ความสำคัญกับ รากฐานภายในของชุมชน (Endogenous) เพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้ และมีพลังพอที่จะขับเคลื่อน ต่อยอดการพัฒนาต่อไป

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

ในปัจจุบันบรรทัดฐานระหว่างการพัฒนากระแสหลักกับการพัฒนาทางเลือกพร่าเลือนไปมาก ทั้งสอง ต่างปรับตัวเข้าหากันและพูดถึงประเด็นต่าง ๆ ร่วมกัน เช่น ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ความเหลื่อม ล้ำ การมีส่วนร่วม การพัฒนาที่มีคนเป็นศูนย์กลาง โดยในประเทศไทยดูเหมือนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงจะเป็น แนวคิดการพัฒนาหลักที่ถูกขับเคลื่อนในสังคม แต่แนวคิดนี้ก็ยังมีข้อวิพากษ์ที่สำคัญอยู่ โดยเฉพาะด้านการ เปลี่ยนแปลงโครงสร้างของสังคมเพื่อลดความเหลื่อมล้ำ กระจายรายได้ และการเสริมสร้างความเข้มแข็งของ ชุมชน รวมถึงแนวทางการขับเคลื่อนจากภาครัฐที่ไม่ชัดเจน ดังนั้นจึงควรมีการเปิดพื้นที่ให้มีการถกเถียง วิพากษ์วิจารณ์แนวคิดการพัฒนาต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงซึ่งเป็นแนวคิด หลักของสังคมไทย รวมถึงพื้นที่ในการทดลองปฏิบัติจริง เพื่อให้มีการพัฒนาปรับปรุงและแก้ไขจุดอ่อนของแต่ละ แนวคิด ส่วนในแผนการพัฒนาระดับชาติ ซึ่งระบุว่ายึดหลักเศรษฐกิจพอเพียง การพัฒนาที่ยั่งยืน และมีคน เป็นศูนย์กลางของการพัฒนานั้น ควรทบทวนแนวทางการนำนโยบายไปปฏิบัติ โดยเฉพาะความชัดเจนของ แนวคิดและการขับเคลื่อนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง รวมถึงแนวทางการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน ทุกระดับและการส่งเสริมการกระจายอำนาจอย่างแท้จริง

รายการอ้างอิง

- กนกวรรณ มะโนรัมย์. 2555. “หลังการพัฒนาสู่การเคลื่อนไหวทางสังคมผ่านพื้นที่ความรู้การจัดการทรัพยากรในภูมิภาคแม่โขง.” *วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง* 8 (3): 69-102.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2551. *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- บำรุง บุญปัญญา. 2560. *ทัศนะต่อสังคมของ “ราชสีห์อีสาน”* (ออนไลน์). <https://isaanrecord.com/2017/08/10/interview-bumrung-boonpanya/>, 15 ตุลาคม 2560.
- ปวี โมราราชกูร. 2550. *การขยายกรอบการถกเถียงเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง: การศึกษาวิเคราะห์ถึงข้อดีและข้อจำกัดของแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงในฐานะแนวคิดทางเลือกการพัฒนาในประเทศไทย*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาระหว่างประเทศ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมศักดิ์ สามัคคีธรรม. 2558. “ชุมชน ความเป็นส่วนตัว และการพัฒนาในยุคโลกาภิวัตน์.” *วารสารพัฒนาสังคม* 17 (1): 1-27.
- สวิตตา ตีรณวัฒน์กุล. 2557. “การปรับเปลี่ยนแนวคิดเกี่ยวกับสิทธิชุมชนของกลุ่มฮักเมืองน่าน.” *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต* 8-9(16-17): 141-158.
- เสรี พงศ์พิศ. 2551. *แนวคิดแนวปฏิบัติ ยุทธศาสตร์พัฒนาท้องถิ่น*. กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์.
- อภิชาติ ทองอยู่. 2530. *สถาบันหมู่บ้านกับการพึ่งตนเอง*. กรุงเทพฯ: สถาบันปริทัศน์มยงค์.
- อภิชาติ สถิตนิรามัย, ยุक्ति มุกดาวิจิตร, และนิติ ภาวีครพันธ์. 2556. *ทบทวนภูมิทัศน์การเมืองไทย*. เชียงใหม่: แผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- Hettne, B. 1990. *Development theory and the three world*. New York: Longman Scientific & Technical.
- Nerfin, M. 1977. *Another development: Approaches and strategies*. Uppsala: The Dag Hammarskjold Foundation.
- Pieterse, J. N. 2000. “After post-development.” *Third World Quarterly* 21 (2): 175-191.
- Rostow, W. W. 1960. *The stages of economic growth: A non-communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sato, T., & Smith, W. E. 1996. “The new development paradigm: Organizing for implementation.” In M. J. Griesgraber, & B. G. Gunter (eds.) *Development: New paradigms and principles for the 21st century*. London: Pluto, 89-102.
- Sheth, D. L. 1987. “Alternative development as political practice.” *Alternatives* 12 (2): 155-171.

